

ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Лариса Довга

«СПРАВЕДЛИВІСТЬ» І «ПРАВДА» В УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ (ДРУГА ПОЛО- ВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ)

Попередні зауваги

Матеріали статті, яка пропонується увазі читачів, виявилися «побічним» і дещо несподіваним продуктом іншої, доволі рутинної праці, котра, здавалося б, не обіцяла особливих відкриттів.

Первинно йшлося про створення невеликого реєстру тих лексем, якими користувалися наші пращури для опису засадничих моральних чеснот, віртуальних цінностей тощо, тим самим закладаючи основи формування українського богословського й філософського поняттєвого апарату. Реалізація поставленої мети потребувала здійснення таких кроків: 1) переглянути максимально велику кількість текстів другої половини XVI – XVII ст. та скласти реєстр відповідних лексем; 2) проаналізувати контексти вживання лексем і визначити їхні семантичні поля; 3) виявити рівень дисциплінованості та послідовності слововжитку давніх українських авторів; 4) якщо матеріал дозволить, то означити час (чи текст), коли (або де) спосіб уживання окремих лексем (зокрема, звуження їхніх смислових полів) сигналізує про те, що вони набувають ознак поняття. Перелік лексем, на які перш за все зверталася увага, формувався на підставі новочасних мовленнєвих практик, і то не для нав'язування давнім часам нинішніх пріоритетів, а, навпаки, для коректного, позбавленого штучної модернізації вжитку тих чи тих давніх понять при перекладі чи адаптації текстів минулого сучасною українською мовою.

Окрім переліку назв моральних чеснот і вад, до умовного «словника» потрапили й ті лексеми, якими в сучасному побутовому мовленні позначають засадничі поняття, однаково важливі як у контексті суспільної свідомості, так і у філософському й богословському дискурсах. Це «благо», «добро»/«зло», «мир»/«війна», «вірність»/«зрада» і «справедливість»/«правда»/«праведність»/«істина». Про «благо»–«добро»/«зло» вже доводилося писати раніше [Довга 2016а; 2016b; 2018], [Довга, Оліщук 2016], тож цю статтю буде присвячено «справедливості» (а побіжно ще «правді» – «праведності» – «істині») та явищам, які цими лексемами описувалися/позначалися в ранньомодерних текстах з теренів Київської митрополії.¹

© Л. Довга, 2020

¹ Тут і далі вживатиметься поняття «Київська митрополія» на позначення територій, які в ранньомодерний час належали до юрисдикції Київського митрополичого престолу і знаходилися у

Результати, які вдалося отримати, вийшли далеко за межі початково поставлених та щойно описаних мети й задач. Утім, аби зберегти присмак інтриги, що був присутній в ході роботи з джерелами, не забігатиму наперед.

Маю зауважити, що, окрім власних наукових інтересів, суттєвою спонукою до провадження цієї роботи стала участь у написанні декількох статей до українськомовної версії «Європейського словника філософій»², загальна концепція якого спирається на кроскультурний аналіз і полягає в тому, що «перекладність/неперекладність» філософського тексту з мови на мову залежить від можливості/неможливості переключення культурних кодів, в яких функціонують мови (і визначуваних мовами), а не просто в наявності в мовах достатньої кількості лексичних відповідників [Кассен 2016].

Звернення до крос-історичного аналізу показало, що проблема переключення культурних кодів так само присутня при інтерпретації текстів, які формально належать до одного мовного узусу (у моєму випадку – українського), але віддалені від нас значними часовими проміжками. Адже декілька століть тому носії мови були членами соціуму, не тотожного нинішньому, та творили власну культуру, наповнену дещо іншими, ніж звичні для нас, смислами. Ті смисли поступово (майже непомітно в межах коротких часових відрізків) змінювалися, а лексема, маючи більш універсальний характер, залишалася незмінною, хоч щоразу окреслювала феномени чи явища, які відповідали новим потребам і уявленням. Зміни накопичувалися, тож у вимірі кількох століть одна й та сама за формальними ознаками лексема могла не тільки наповнитися смислами, яких у початковому варіанті не було, але й втратити суттєву частину кореневого семантичного поля, внаслідок чого для адекватного передавання сучасною мовою її давнього значення буває необхідним підібрати інше слово чи, принаймні, навести окремі роз'яснення.

Якщо робота з «Європейським словником філософій» спонукала до глибшого занурення в смислові конотації окремих лексем, то найновіші дослідження в царині історії права та історії повсякдення в ранньомодерній Україні стали тією базою, без якої це дослідження просто не могло б відбутися. Адже про «правду» і «справедливість» найчастіше мовиться в ситуаціях, коли йдеться про порушення (чи про дотримання або відновлення) певних прав і свобод людини, відтак початково ці поняття належать до поля юридичної лексики. Тож без врахування історичного контексту, в якому поставали аналізовані тут тексти, говорити про засади вживання окреслених лексем просто не мало б сенсу.

Насамперед ідеться про ґрунтовані на величезному архівному матеріалі праці Наталі Старченко, присвячені різного типу правовим практикам в Україні на зламі XVI-XVII ст. ст. [Старченко 2010; 2014; Starczenko 2019]. Вивчаючи причини виникнення та способи поладження різного роду побутових чи приватних конфліктів, дослідниця показує, як у тогочасному українському соціумі співвідносилися прагнення (і необхідність) зберігати відносну стабільність шляхетської спільноти, для членів якої порушення права було справою доволі звичною, з потребою (і обов'язком) послідовно дотримуватися «“права посполитого”, “которое всим в панствах короля его милости

сфері культурного, мовного, інтелектуального впливу Києва. Нині деякі з цих територій належать до інших держав, тому називати їх українськими землями не коректно.

² Див.: «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» (Наукові керівники проекту: Барбара Касен і Константин Сігов; відповідальний редактор Андрій Васильченко), 5-й том видання, до складу якого увійшли переважно оригінальні статті українських авторів, планується до виходу найближчими місяцями. Принагідно висловлюю вдячність проф. Андрію Васильченку за надану мені можливість долучитися до роботи над Словником.

ровно справедливость дает»» [Цит. за Старченко 2010: 319]. Адже вміння та бажання бути законослухняними громадянами своєї держави становило безумовну моральну та суспільну цінність в ранньомодерному шляхетському середовищі Речі Посполитої, про що свідчить чимало джерел: судових справ, панегіриків, проповідей тощо. Дослідниця звертає увагу й на те, що пошук справедливості не обмежувався судочинством, а міг набирати інших форм, наприклад полюбовного примирення конфліктуючих сторін, але в будь-якому разі йшлося про відновлення певного статус-кво та відшкодування втрат скривдженої сторони: моральних, матеріальних, для честі тощо [Starczenko 2019].

У цьому ж контексті не можна оминати увагою праці Наталії Білоус [Білоус 2011], Джованні Броджі Беркофф [Броджі 2014-2015], Галини Чуби [Чуба 2013], Наталії Яковенко [Яковенко 2012], Максима Яременка [Яременко 2014; 2019], присвячені проблемам формування мовного середовища, релігійній та соціальній історії

Справедливість як фундаментальне поняття шляхетської правової свідомості в Речі Посполитій XVI – XVIII ст. стала предметом аналізу низки польських істориків, зокрема Анджея Закшевського [Zakrzewski 2013], Міхала Звезжиковського [Zwierzykowski 2017], Анни Гжеськовьяк-Крвавич [Grześkowiak-Krwawicz 2018], Яна Кіневича [Kiniewicz 2017], Едварда Опалінського [Opaliński 2017], Патрика Сапали [Sapała 2017] тощо. Хоч ці праці базуються не на українських, а на польсько- та латиномовних джерелах, однак вони дають уявлення про систему цінностей і правову культуру, що панувала в Речі Посполитій, до політичного простору якої належали й українські землі. Зрештою, її структура та політико-правові норми слугували зразком українській козацькій еліті, коли та приступила до організації власної держави³. Окрім того, цілком можливо, що й сама лексема «справедливість» примандрувала в староукраїнську мову саме зі старопольської, адже, як виявилось, у церковнослов'янських текстах вона не фіксується.

На завершення зауваг, що передують викладові основного матеріалу статті, ще належить окреслити джерела, які становлять базу цього дослідження, та методологічні засади аналізу.

Отож за джерела цього аналізу частково слугували матеріали волинських судових справ, копії яких іще в рукописному вигляді доброзичливо надала мені Наталя Старченко⁴. Утім, підставовими стали три редакції «Литовського Статуту» (1529, 1566 та 1588 років), позаяк це одна з тих небагатьох світських пам'яток української культури, що нині цілком доступні для проведення частотного аналізу. Щоправда, цей текст написано швидше старобілоруською, а не староукраїнською мовою, разом з тим у XVI – XVII ст. ці мови відрізнялися радше не лексично, а на фонетичному та граматичному рівнях⁵, до того ж «Статут» був документом, який визначав не тільки формування правових практик на всіх «руських» територіях ВКЛ та Речі Посполитої, а й становлення юридичної лексики як у білоруській, так і в українській мові, тому вважаю його використання в цьому дослідженні цілком правомірним.

У всьому дослідницькому проекті для аналізу також були використані:

I. Для розділу, що стосується кінця XVI – першої половини XVII ст.: «Пересопницьке Євангеліє» (1561); Острозька Біблія (1581); «Лексикон Славеноросский» Памво Беринди (1627), «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» (1607) де вміщено паралельні переклади (староукраїнською та церковнослов'янською мовами) двох повчань Йоана Златоуста і «Тестаменту Василя Великого сину Леву»; Євангеліє Учительне (1616) і

³ Детальніше про це див: [Когут 2004], [Плохій 2005], [Яковенко 2002].

⁴ Значна частина з них нещодавно вийшли друком у [Старченко 2020].

⁵ Див. про це: [Мойсієнко, Ніка 2013], [Мозер 2009: 177-225].

Євангеліє Учительне (1637) (проповіді, уміщені у двох останніх друках, текстуально майже ідентичні).

II. Для розділу, що стосується другої половини XVII ст.:

опубліковані проповіді Йоанікія Галатовського (1659) і Лазаря Барановича (1666, 1674), рукописні та опубліковані проповіді Антонія Радивиловського (1682, 1688), трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» (1669), а також «Наука про покаєння» (1671).

Щодо методів дослідження, то вони були детально описані в моїх попередніх працях [Довга 2016а; 2018], тому дозволю собі тут звернути увагу лише на декілька моментів:

- 1) Важливим щаблем у дослідженні був попередній кількісний аналіз частотності вживання в текстах тих чи тих лексем та їх належності до певних смислових полів; основна частина цієї роботи залишилася поза текстом статті, оскільки робила би його надто громіздким, однак ті смислові поля розглянутих тут лексем, які мали найвищу частотність вжитку, розглядаються мною як основні, а смисли, що зустрічаються лише спорадично, оцінюються як супутні, такі, що не впливали на можливе формування правничого/богословського/філософського поняттєвого апарату.
- 2) Первинні смислові поля лексем виводяться виключно із контексту праці, в якій вони присутні. Культурно-історичне тло, уявлення про цінності, що їх сповідували в тогочасному соціумі, та інші моменти, опосередковано дотичні до заявленої тут проблематики, взято до уваги в підсумковому порівняльному аналізі та формулюванні висновків.
- 3) Попри досить велику джерельну базу, на яку спирається дане дослідження, поза мою увагою все ж залишилася низка доволі важливих текстів, зокрема панегірики, віршовані тексти, так звані «козацькі літописи» тощо. Тому цілком допускаю, що включення їх до кола джерел може в майбутньому дещо скорегувати запропоновані в цій статті висновки, хоча попереднє ознайомлення з цими творами дозволяє надіятися, що зміни не будуть кардинальними.

Насамкінець належить звернутися до ширше окресленої методології, в контексті якої провадяться і це, і низка інших моїх досліджень, які позірно більшою мірою стосуються лінгвістики чи культурології, ніж стисло історії філософії. Відтак, коротко звернуся до обґрунтування причин, виходячи з яких подібне дослідження має право на існування саме в полі історико-філософського дискурсу, адже поміж описаними вище джерелами немає жодного специфічно філософського. Уже неодноразово мовилося про те, чому для вибудовування історії української ранньомодерної філософії необхідно по-перше, дослідити, коли і яким чином починає формуватися україномовний філософський поняттєвий апарат [Довга 2012b; 2016a] і, по-друге, чому в даній ситуації до історико-філософських джерел належить включати тексти, які по-суті не є філософськими, але розкривають світоглядні засади інтелектуальної еліти того чи того часу [Довга 2012a; 2012b].

Перший момент обґрунтовується тим, що наявність у мовленні певної лексики, яка нині використовується на позначення філософського поняття чи категорії, зовсім не означає, що в давнину було так само. Відтак, аби говорити про філософський дискурс в давніх текстах, мало зафіксувати присутність в тогочасному мовному узусі знайомих з новітніх філософських текстів/словників лексем. Потрібно довести, що її семантичне поле вже тоді (наприклад, у XVII ст.) володіло ознаками, властивими саме поняттєвому апарату, а не буденному мовленню, а також визначити до якого кола понять ця лексема належала (звісно, якщо належала).

Другий момент зумовлений специфікою української інтелектуальної спадщини доби середньовіччя та ранньої модерності, в якій майже повністю відсутні твори суто філософські, натомість їхню функцію щодо формування в суспільній свідомості уявлень про матеріальний світ, природу, сенс буття, етичні та естетичні цінності тощо, виконували тексти богословського та правового характеру. Тож саме вони де-факто становлять джерельну базу дослідників історії становлення та розвитку філософської культури (у т. ч. філософського способу осмислення та пояснення буття) у давній Україні.⁶

Утім, попри те, що актуальність, доцільність, більш того – необхідність упровадження нефілософських творів у контекст історико-філософського аналізу вже неодноразово доводилися і, як здається, не потребують додаткових аргументів, методологічна сторона цієї справи все ще залишається відкритим питанням.

На жаль досі вельми поширеним явищем у працях, присвячених українській ранньомодерній філософії є видавання бажаного (тобто вигаданого) за дійсне. Пересічно ця ситуація зумовлена тим, що дослідники беруть надто обмежене коло текстів, до того ж зазвичай тільки одного автора, висмикуючи матеріал з контексту його природного функціонування та нав'язуючи текстові/авторіві ідеї, які відповідають інтенціям дослідника, а не реаліям часу чи поглядам ранньомодерного мислителя. Це той тип методології, коли дослідник ставить собі за мету не скрупульозний аналіз всього масиву джерел і роботу з інформацією, яка в них міститься, а пошук фактів на підтвердження наперед сформульованої гіпотези (постановка питання із заданою відповіддю)⁷. У такому разі факти, які цій гіпотезі суперечать (навіть коли їх критично багато), дослідником просто не беруться до уваги (засадничо: якщо факти суперечать концепції – тим гірше фактам, а не концепції).

Натомість вдумливих, методологічно вижених, глибоких досліджень у царині історії ранньомодерної української філософії (до яких поза сумнівами слід залічити праці Валерії Нічик, Ярослави Стратій, Миколи Симчика, Марії-Грації Бартоліні, Аліції Новак, Ірини Бондаревської тощо) ще й досі вкрай мало. Методологія цих учених базується на засадах герменевтики, започаткованих іще в пізніх працях Етьєна Жильсона [Gilson 2019] і детально описаних у працях деяких сучасних теологів і дослідників середньовічної та ранньомодерної філософії, зокрема, пізньої схоластики [Vanhoozer 1998]. [Вдовина 2009]. Ця методологія ґрунтується на засадах критичної недовіри до тексту, сприйняття будь-якого тексту як замкненої в собі системи, прочитання та автентична інтерпретація якої передбачають, що попередньо слід знайти ключі, які цю систему розкриють. Цікаво, що ще в XVII ст. українські мислителі суголосно з тогочасною європейською традицією описували таку роботу з текстом, вдаючись до концепції чотирирівневого його прочитання і тлумачення⁸. Напевно нині нам таки варто скористатися «герменевтичними» порадами тих мислителів, чії твори беремося аналізувати.

У сучасній історії філософії схожа порада, але вже як дослідницька методологія, мабуть найбільш стисло і випукло описана в працях Жана-Люка Марйона, який вимагає від дослідників філософії Декарта буквральності, вичерпності, контекстуальності й урахування пізніших «великих» інтерпретацій картезіанства [Хома 2014; Marion 2007: 11-12]. Власне, на таких засадах намагалася вибудувати свої дослідження і я, хоча звісно, не маю жодного стосунку до картезіанства. Щоправда, деякі моменти довелося адаптувати до

⁶ Детальніше про це див.: [Горський 1996а; 1996б; 1999], [Лісовий 1997], [Нічик 2001; 1997], [Стратій 2010].

⁷ Класичним прикладом такого типу праць може слугувати монографія [Йосипенко 2008].

⁸ Див., наприклад: [Галятівський 1659: 83].

специфіки досліджуваного матеріалу. Насамперед це стосується «вичерпності», яку Марйон позиціонує як необхідність розглянути всі без винятку тексти Картезія⁹ [Marion 2007: 11]. У моїй ситуації вимога «розглянути всі без винятку твори», на жаль, виявилася хоч і бажаною, та недосяжною, тому довелося таки обмежитися найбільш репрезентативними текстами, позаяк ми все ще не маємо опублікованого та придатного для проведення цифрового частотного аналізу корпусу ранньомодерних українських текстів правового та богословського характеру, а значна частина з них залишається в рукописах і не завжди є доступною. Натомість принципів «буквальності» [ibid.] і «контекстуальності» [ibid.] намагалася дотримуватися доволі стисло, аналізуючи кожну лексему виходячи винятково із тих сенсів, які вона набуває в конкретному місці аналізованого тексту, а узагальнення проводячи відповідно до часового та культурного контексту постановня аналізованих творів, і не накидаючи їм жодних задалегідь змодельованих схем або відповідей.

Структура дослідницького проекту в цілому

Зважаючи на різноманітність джерел та значний обсяг матеріалу, що підлягав аналізу, я поділила результати свого дослідження на чотири частини:

I. Першу присвячено аналізу вживання лексем «справедливість» – «правда» (а також: «праведність» і «істина») у текстах правового характеру що написані староукраїнською мовою та постали впродовж другої половини XVI - початку XVII ст.

II. Другу – аналізу цього ж питання на матеріалах рукописних і друкованих староукраїнських та церковнослов'янських творів богословського характеру, що постали на теренах Київської митрополії в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

III. Третю – дослідженню текстів богословського характеру написаних в основному староукраїнською мовою, що постали на теренах Київської митрополії в другій половині XVII ст.

IV. Четверту – порівнянню отриманих результатів, підведенню підсумків та накресленню подальших перспектив дослідження.

Ця стаття містить виклад першої з зазначених частин, решта будуть висвітлені в подальших публікаціях.

Як уже мовилось вище, упродовж XVI-XVIII ст. лексема «справедливість» («справедливий», «справедливо») належали до українського мовного узусу, натомість у церковнослов'янських текстах, надрукованих та теренах Київської митрополії, вона відсутня, а її відповідниками могли виступати істина, праведність, правда/правдивий¹⁰.

У «Словнику староукраїнської мови» наводяться приклади вживання лексем «справедливе, справедливо, сараведливість, справедливий» в документах XV ст. Їхнє значення корелює з латинським *iustitio*. Наведені в цьому Словнику тлумачення подано через сучасні «справедливий, справжній, чесний, безсторонній, неупереджений, вірогідно, правдиво, з дотриманням правових і моральних норм, вірно, сумлінно» [Білодід 1978a: 373-374]. Тут же знаходимо пояснення лексем «правда, правдивий, праведний», смислові поля яких, згідно зі словниковими статтями, здебільшого збігаються зі справедливістю та справедливим: щось справжнє, істинне, таке що відповідає дійсному

⁹ Висловлюю щире вдячність проф. Олегу Хомі за люб'язно наданий мені неопублікований переклад франкомовної праці Жана-Люка Марйона.

¹⁰ Слід зазначити, що опосередковано це спостереження підтверджується і матеріалами «Словаря древнерусского языка» [Срезневский 1989], де глоса «справедливість» відсутня.

стану справ, також чесність, щиросердність як у правничому, так і в побутовому вживанні. Теж зазначено, що в юридичному полі лексею «правда» можуть позначатися ще й правові акти/документи: присяга, договір, судові рішення [Білодід 1978b: 219-220].

Ця інформація є вельми важливою для реконструкції смислового навантаження лексем «справедливості/справедливо», «правда», «праведність», «істина» в староукраїнських текстах пізнішого часу, зокрема, 16-17 ст. На жаль, у словнику не наведено частотності їх вживання в тому чи тому значенні та специфіки їх смислового навантаження в джерелах різного типу, зокрема, в юридичних і правових текстах, працях богословського характеру, у світській літературі чи побутовому мовленні.

Оскільки «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» наразі опублікований лише до літери «М» включно, то опертись на нього в аналізі глос «правда» і «справедливості» поки немає змоги.

Відтак на цьому наявна словникова інформація вичерпується. Перейду до аналізу текстів. А що про «справедливості», «усправедливлення» і «правду» найчастіше йдеться в юридичних практиках, то розгляд семантичних полів відповідних лексем розпочну саме з цієї царини.

Текстологічний аналіз Литовського статуту

У Литовському Статуті [Статут 1588; Статут 2002-2003] іменник «справедливості» зустрічається доволі часто (тільки в перших восьми розділах 135 разів, загальна кількість розділів – 14), натомість прислівникова форма «справедливо» має нижчу частотність (там само всього 15 вживань). Іменник «правда» в цьому ж тексті цілком відсутній, а прикметник «правдивий» та прислівник «правдиво» в сумі зустрічаємо лише 32 рази.

Забігаючи трохи наперед зазначу, що основне значення лексеми «справедливості» у Литовському Статуті має мало спільного із її нинішнім наповненням, чи принаймні є значно вужчим від сучасного¹¹. Як видно зі сучасних словникових статей, нині справедливості найменшою мірою корелюється з уявою про здійснення судочинства. Натомість у Литовському Статуті майже у 80% випадків нею позначено не просто чинення правосуддя, а й сам судовий процес, можливість подання позову тощо¹². Наприклад, артикул 3 Розділу 3 містить норму, згідно з якою окремі воєводства можуть «собе кышталтъ або обычай *справедливости* отправовањя [тобто здійснення судочинства. – Л. Д.] особливый постановити в небытности короля», а щодо справ, котрі потребують санкції володаря, то в час безкоролів'я на них не розповсюджується правило терміну давності, аби «никому в поступькох правьныхъ давность земская не шкодила

¹¹ У «Словнику української мови» подано такі значення до глоси *справедливості*: «1. Властивість за значенням справедливий 1, 2.; ... 2. Правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до когонебудь, чого-небудь...; 3. Людські відносини, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам.» [Білодід 1978b, 590]; відповідно глоса «*справедливий*» трактується наступним чином: «1. Який діє на підставі об'єктивних фактів, позбавлений упередження; протилежне несправедливий...; 2. Заснований на вимогах справедливості (у 3 знач. [тобто такий, що відповідає високим моральним нормам. – Л. Д.]); 3. Те саме, що справжній» [ibid.: 590].

«Сучасний словник з етики» подає таке значення справедливості: «Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права» [Тофтул 2014: 350-352].

¹² Належить зауважити, що таких лексем, як «правосуддя» чи «судочинство» у цьому тексті, як вірогідно, і загалом в староукраїнській мові, ще немає.

напотом до *справедливости* его [тобто, аби давність справи не перешкодила можливості подання позову щодо неї. – Л. Д.]».

Зі Статуту довідуємося про «святу» справедливість – найвищий Суд Божий, і «людську», яка, декларативно взоруючись на «святу» «християнську»¹³, є процесом судочинства, що здійснюється людьми відповідно до прийнятого законодавства. Саме задля впорядкування процесів чинення справедливості й створювалися всі редакції Литовського Статуту.

У Статуті зазначено, що людську «справедливість» належить «чинити, постерегати и размножати», вона, яко «потребная всемъ», для всіх повинна бути «ровной а одинакой», чинитися «рихло» (швидко), без «отволоки» (зволікання) [тут ідеться про рівність «усіх станів народу шляхетського» Речі Посполитої перед законом та право звертатися до суду]. В особливих випадках, наприклад, коли справа стосується зганьблення/відновлення честі, належить «прудкую а неодолючную справедливость учинити» (тобто позови такого змісту повинні розглядатися судами в першочерговому порядку).

До інших значень «справедливості», що подибуємо в Статуті, належать:

1. виконання судового вироку:

«Кгды бы ротмистръ ... справедливости каранья и нагороженья вдлати не хотіль...» [Розділ 2, Артикул 26]¹⁴;

2. відповідальність господаря за неправні вчинки підданих, яку він несе як перед покритвдженими, так і перед судом:

«о кгвальты, наезды, ... и о иные ... речи поточные ... каждый з своего слуги и подданого справедливость близыший есть чинити, тогда тежъ и станы духовъные зъ врядниковъ и слугъ своих, ... и с подданныхъ своихъ повинни будутъ справедливость чинити ... водлугъ сего жъ права писаного статуту земского. А где бы хто з особъ духовныхъ ... справедливости учинити не хотелъ ... тогда о то самъ таковой до бискупа ... яко до головнейшого преложенного своего маеть быти позванъ на рокъ певный» [Розділ 3, Артикул 32];

3. належне покарання або відшкодування кривди:

«а они бы сами ... стороне жалобливой усправедливитися ... не хотели ... альбо з урядниковъ, слугъ, бояр и подданныхъ своихъ справедливости не учинили водлугъ сего права посполитого, тогда ... позываны и тым же правомъ земскимъ сужоны быти мають; [за неправні вчинки слуг] панове домовые при бытности своей справедливость укривжонымъ без позову неотволючную чинити мають» [Розділ 3, Артикул 32];

4. участь в судовому процесі, можливість або обов'язок вирішувати конфлікти в судовому порядку, тобто судитися з кимось за щось:

¹³ Див., наприклад: «Тежъ уставуемъ, ижъ нихто ни за чій кольвекъ учинокъ не маеть каранъ и сказанъ быти, толко которимъ виненъ, кгдыжъ того *право божое и справедливость хрестіанская* учить, якожъ такъ хочемъ міти» [Статут 2002-2003: Розділ 1, Артикул 14].

¹⁴ Тут і далі усі цитати, почерпнуті з третьої редакції Статуту Великого Князівства Литовського (Литовський Статут) здійснюються за електронним виданням [Статут 2002-2003], тому в посиланнях буде випущено назву видання, натомість вказуються номер Розділу та номер відповідного Артикула.

«укривжоный ихъ позвати и на року [судовій сесії. – *Л. Д.*], за ними припа-
ломъ, справедливости собе ... з самымъ подавцою доводити маеть» [Розділ 3,
Артикул 33];

«у врядников нашихъ будутъ повинъни справедливости доходити» [Розділ
3, Артикул 37];

5. судовий вирок або інші правові процедури та акти:

«людемъ укривъжонымъ великая проволока в справедливости ихъ збивань-
емъ позововъ ляда причинами деяласе» [Розділ 4, Артикул 19];

«симъ статутом шляхте зъ мещанъ судъ и справедливость вшелякую чи-
нити повинни будутъ» [Розділ 3, Артикул 35];

6. власна або чиясь правота:

«справедливости собе доводити маеть передъ комисарми нашими и тамъ в
доводехъ и во всихъ поступкохъ правныхъ водле сего статуту заховатисе мають»
[Розділ 3, Артикул 33].

Іноді може скластися враження, що на відміну від сучасного уявлення про справе-
дливість як універсальну моральну/віртуальну цінність, яка має бути для всіх однако-
вою, у правовій практиці ранньомодерної України подекуди допускається множин-
ність «справедливостей», тобто є ситуації, коли в кожного вона може бути своя, від-
мінна від «чужої»:

«Ведь же гдѣ бы се обедве стороне межи собою запозвали, тогда тому наперед
маеть быти справедливость чинена, хто наперед позвалъ [тобто спершу розгляда-
ється позов тієї сторони, яка першою його подала. – *Л. Д.*]» [Розділ 4, Артикул 16];

«... на тот час и позову не мовячи, только покои еднаючи, абы каждый при
своеи справедливости зосталъ [аби кожна сторона спору була вдоволена. –
Л. Д.], нехаи сторона зо мною вгодливымъ обычаемъ рокъ приметь». [Судова
справа, ЦДІА у м. Києві, Ф. 21, спр. 18, арк. 42]¹⁵.

Більш того, у Литовському Статуті передбачено, що «справедливість» може бути
вчинена не правосудно, не відповідно до права і здорового глузду (тобто, виходячи із
сучасного трактування поняття, «справедливість» може виявитися «несправедли-
вою»), і тоді позивач має право на апеляцію:

«А хотя бы панове воеводове и старостове ... чинили справедливость
[тобто провадили судову справу. – *Л. Д.*], але бы се стороне жалобной рассу-
докъ и сказанье ихъ не водлугъ права видело, тогда той стороне жалобной
волно будетъ в той мере до суду головного трибунальского апелевати и ото-
зватисе» [Розділ 4, Артикул 37];

Нарешті, справедливість може бути покривдженою:

«панъ Иванъ Хренницкий, подсудок, над присягу свою великие ми уближения,
кривды въ справедливости мои з уряду своего чинит, што часу своего явне то, где
того часа местце буде, окажу» [Судова справа. Цит. за: Старченко 2020: 117].

¹⁵ Висловлюю щиро вдячність Наталі Старченко за надання матеріалів, опрацьованих нею в архіві.

Останні приклади яскраво демонструють, як легко помилитися (і дуже здивуватися, знайшовши парадокс невідповідності) у трактуванні текстів, коли не враховувати специфіки присутньої там лексики чи нав'язувати ужитим поняттям значення, притаманні сучасному мовленню. Адже насправді в наведених вище цитатах йдеться не про релятивність «справедливості» як моральної норми (бо загалом не йдеться про мораль), а лише про те, аби (1) судові справи розглядалися за належним порядком; (2) щоб при «полюбовному» вирішенні конфліктів (через замирення, поминаючи судовий процес) кожна сторона – і скривджений, і кривдник – були вдоволені способом його залагодження, на решті; (3) якщо позивачу буде видаватися, що справа розглядалася (тобто «справедливість чинилася») не відповідно до права (з порушенням Статуту), а прийняте рішення неправомірне, то він може подати апеляцію до вищої судової інстанції (саме таку ситуацію й описано в щойно наведеній цитаті, де йдеться про те, що підсудок Іван Хренницький, попри присягу, ставиться до скаржника упереджено та не чинить правосудно).

Власне цим вичерпуються основні варіанти смислового наповнення лексеми «справедливість» у текстах правового характеру, що були чинними на території ранньомодерної України. З наведеного вище аналізу можна допускати, що лексема «справедливість» у Литовському Статуті та українських судових актах ранньомодерного часу вже вживалася саме як юридичне поняття. Поза тим, що вдалося виділити аж шість притаманних їй основних смислових полів, усі вони дуже близькі між собою і мають відношення до здійснення судочинства. Важливо звернути увагу на цілковиту відсутність лексеми «правда» в щойно аналізованих текстах. Її не шукать, не доводять і про неї не допитуються, а в ситуаціях, де наш сучасник швидше за все розмірковував би про «правду», ранньомодерні автори говорять про «справедливість»¹⁶. Цікаво, що в аналізованих текстах також жодного разу не йдеться про «несправедливість», хоч, як ми бачили, «справедливість» може бути вчинено «всупереч здоровому глуздові» та не відповідно до правових норм: її однак не маркують як «несправедливість», що цілком логічно, адже йдеться про судочинство, а не про порушення моральних норм чи засад поведінки.

Слід зазначити, що в актових документах досить густо використовується дієслово «усправедливитися», що зазвичай означало «віддати/взяти справедливість» (тобто виконати судовий вирок) або також надати належні свідчення перед судом.

Як зазначалося вище, прислівник «справедливо» вживається в Литовському Статуті та актових матеріалах значно рідше, ніж іменник «справедливість», і хоч прислівник має менше смислових конотацій, ніж іменник, притаманні йому смисли більш розмиті, такі, що не дозволяють розглядати його як поняття – лише як слово побутового вжитку. Основні значення прислівника «справедливо» відповідають нинішнім «насправді/дійсно», «щиро» та «правдиво/правильно», згідно з законом. Ось декілька прикладів:

«маеть присегнути, ижъ справедливое за обложною хоробою на тотъ часъ становитися не могъ, а не ку зволоце справедливости [Має присягнути, що насправді через важку хворобу на той час прибути не міг, а не задля затягування судового процесу. – *Л. Д.*] [Розділ 4, Артикул 60];

«А якъ на томъ справедливое [щиро. – *Л. Д.*] присегаю – такъ ми, боже, поможи, а если бы не справедливое [не щиро. – *Л. Д.*] – боже, мя убий» [Розділ 4, Артикул 1];

¹⁶ Слід зауважити, що в Словнику української мови глоса «правда» поміж іншим трактується і як справедливість: «Правда - ... 3. Справедливість: порядок, який ґрунтується на справедливості: протилежне кривда... по-правді – справедливо» [Білодід 1976: 497]

«и сказанья судовные буду вписывати а пильновати и догледати, абы водле сее присеги моее справедливие [правильно, згідно з тим, що було сказано. – Л. Д.] были вписованы [Розділ 4, Артикул 1];

«маю верьне, цнотливие, побожне и справедливие [згідно з законом. – Л. Д.] на томъ вряде заховатисе, позвы ... справедливие [відповідно до права. – Л. Д.] и пилне относити и отдавать и на именьяхъ покладать. ... то, на што буду от стороны взят и што справедливие [насправді. – Л. Д.] видеть и слышетъ буду, кгвалты, бой, раны и шкоды огледавши, правдивие [так, як було. – Л. Д.] до книгъ врядовыхъ заразомъ без проволоки сознавать и все иньшое справовать, што належить врядови моему» [Розділ 4, Артикул 8];

«А гдѣ бы возный што кольвекъ такового непристойного справовал, або ижьбы несправедливие созналъ [неправдиво свідчив. – Л. Д.]» [Розділ 4, Артикул 9].

Попри відсутність у Литовському Статуті іменника «правда», його автори/укладачі сягають по прислівник «правдиво» та прикметник «правдивий». Сміслові поля цих лексем сприймаються як доволі розмиті, вони позначають щось таке, що сучасною мовою можна окреслити як справжнє, чесно здобуте, дійсно існуюче, таке, що насправді є/було і відповідає реальному станові речей.

Ось декілька прикладів:

«правдивыхъ [чесно здобутих] значныхъ и пожиточныхъ заслугъ ку намъ, паномъ ихъ» [Статут 2002-2003, Привилей Бѣльскый, приняты Унѣи, рокъ 64];

«его работы правдивое [дійсно власного виробництва. – Л. Д.] збожье а не купленное, отъ того мыто не маеть быти давано... мають присегнути, што есть правдивое работы его домовое [дійсно власного виробництва. – Л. Д.], а што тежъ прикупленное» [Розділ 1, Артикул 26];

«свидки, которые при справованью тестаментовъ бывають, ... слова, которые слышать отъ того, хто тестаментъ чинить, правдивие [правильно, без відхиленя. – Л. Д.] до тестаменту казати вписовати и выразити значне безъ каждого охиленья; достоенства и вряды всякие мають быти даваны добре значнымъ и правдивие [насправді. – Л. Д.] незмышлене в томъ воеводстве або повете оселымъ» [Розділ 8, Артикул 2];

«Природный а правдивый шляхътичъ [справжній, такий, що отримав шляхетство за правом народження]; если есть правдивый [справжній. – Л. Д.] шляхътичъ [важливо звернути увагу на те, що значення лексеми «правдивий» в цьому та інших випадках не має нічого спільного із сучасною «правдомовністю»]» [Розділ 3, Артикул 21];

«заховуючыся в томъ увязанью противко обеюмъ сторонамъ верне, правдивие [згідно з законом. – Л. Д.], подъ тою жъ присегою своею, на врядъ его учиненую» [Розділ 4, Артикул 94];

«коли бы хто правдивие [насправді. – Л. Д.] немоцонъ былъ, тогды толко которій не сталъ, маеть на другомъ року присегнути, ижь правдивие [насправді. – Л. Д.] немоцонъ былъ». [Розділ 1, Артикул 18]

У двох останніх прикладах смислове навантаження лексеми «правдиво» збігається із деякими наведеними вище значеннями лексеми «справедливо». У цих випадках про їх синонімічність свідчить і текст Литовського Статуту. Так, зокрема, в одному з артикулів знаходимо одночасно обидві форми «справедливие ... для хоробы своее стати

не могъ» і «правдиве за хоробою своєю ... стати не могъ», тобто, не прикидався хворим, а насправді хворів і тому не був присутній:

«Вед же если бы на другой рокъ о тое жъ былъ позванъ, тогда первей прысегнути на томъ, ижъ справедливое на перьшомъ року для хоробы своео стати не могъ, а потомъ ... где на тотъ часъ будетъ, присегу учинити маєт на томъ, ижъ не ку зволоце стороне своей противной, але правдиве за хоробою своєю на перьшомъ року стати не могъ» [Розділ 4, Артикул 23].

Оскільки ж із 34 вживань лексем «правдивий» та «правдиво» майже половину вжито в значенні «насправді», можна обережно стверджувати, що на межі XVI–XVII ст. смислові поля лексем «справедливо» і «правдиво» значною мірою накладалися, натомість лексема «справедливість» мала своє, добре окреслене в юридичному полі значення. Лексема «правда», як уже мовилось вище, у Литовському Статуті не вживається.

Підводячи попередній підсумок слід зауважити наступне:

- лексема «справедливість» вживається в написаних староукраїнською (старобілоруською) мовою юридичних документах послідовно на позначення практик, пов'язаних із судовим процесом, та набирає виразних ознак правового поняття як така, що є відповідником латинського *iustitio*¹⁷;
- у наведених вище смислових полях лексеми «справедливість» відсутнє звичне для сучасної мови відсилання до морально-етичних норм та принципів, натомість смислові поля давньої та сучасної «справедливостей» перетинаються в тому, що нині, як і в ранньомодерний час, нею позначали «неупереджене ставлення до кого-небудь» та «дії, вчинки, які відповідають ... правовим нормам» [Білодід 1978b: 590].
- лексеми «справедливо», «правдиво», «правдивий» мають доволі розмиті смислові поля, які часто перетинаються між собою, а прислівники «справедливо» та «правдиво» часто виступають як синоніми;
- вживання лексем «справедливо», «правдиво», «правдивий» не є ані послідовним, ані структурованим, вони належать до сфери побутового мовлення і не можуть претендувати на належність до поняттєвого апарату;
- лексеми «правда», «праведність», «істина» в тогочасному юридичному полі практично не вживаються, тому вони поки що залишилися поза сферою дослідницької уваги.

Хоч сфера юриспруденції, про яку щойно мовилось, і є дуже важливою в комунікаційному просторі ранньомодерного українського соціуму, усе ж, вона не покриває всіх його потреб. Тому й наведені щойно висновки не можуть претендувати на остаточність. Наступний блок текстів, які потребують окремого розгляду, лежатиме в царині релігійної свідомості.

¹⁷ На нерозривності понять «право» та «справедливість» та їх сприйнятті як непересічно важливих цінностей у шляхетському середовищі ранньомодерної Речі Посполитої наголошує, зокрема, Міхал Звежиковскі, аналізуючи тогочасні уявлення про свободу та їх кореляцію з уявленнями про право і справедливість [Zwierzyski 2017]. Про це ж у контексті правової свідомості української шляхти [Старченко 2014]. Авторка звертає увагу на те, що відновлення, збереження, чинення і дотримання справедливості розглядалося як здатність членів спільноти існувати у межах визначеного та прийнятого цією спільнотою правового поля і було важливим маркером, що засвідчував «честь» певного індивіда чи цілого роду.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Білодід, І. (Ред.). (1976). *Словник української мови: в 11 томах* (Т. 7). Київ: Наукова думка.
- Білодід, І. (Ред.). (1978а). *Словник української мови: в 11 томах* (Т. 9). Київ: Наукова думка.
- Білодід, І. (Ред.). (1978b). *Словник української мови: в 11 томах* (Т. 11). Київ: Наукова думка.
- Білоус, Н. (2011). *Тестаменти киян середини XVI - першої половини XVII століття*. Київ: Простір.
- Броджі Беркофф, Д. (2014-2015). Вибір мови та вибір культури в Україні XVII ст. *Київська Академія*, 12, 33-45.
- Вдовина, Г. (2009). *Язык неочевидного. Учения о знаках в схоластике XVII века*. Москва: Изд-во Института философии, теологии и истории св. Фомы.
- Горський, В. (1996а). Філософія в контексті історії української культури. In В. Шинкарук, & С. Бистрицький (Ред.), *Феномен української культури: методологічні засади осмислення* (сс. 192- 217). Київ: Фенікс.
- Горський, В. (1996b). Як можлива історія української філософії в контексті світової культури. In С. Черепанова (ред.), *Діалог культур. Україна у світовому контексті: збірник наукових праць* (вип. 2, сс. 44-51). Львів: Світ.
- Горський, В. (1999). Києво-Могилянська Академія в історії української філософії. *Наукові записки НАУКМА*, 9(1), 67-76.
- Гуменецька, Л., & Керницький, І. (1978). *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.* (Т. 2). Київ: Наукова Думка.
- Галятівський, Й. (1659). Казань на Воскресеніє Господне. In Й. Галятівський, *Ключ Разумія* (сс. 83-92). Київ: Друкарня К-ПЛ.
- Довга, Л. (2012а). До проблеми впровадження богословських текстів у поле культурологічного дослідження. In А. Конверський (Ред.), *Гуманітарні студії: зб. наук. праць* (вип. 12, сс. 54-61). Київ: Київський університет.
- Довга, Л. (2012b). *Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)*. Київ, & Львів: Свічадо.
- Довга, Л. (2016а). Поняттєвий апарат у дискурсі українських церковних інтелектуалів XVII ст.: до постановки проблеми. *Sententiae*, 34(1), 132-143. <https://doi.org/10.22240/sent34.01.132>
- Довга, Л. (2016b). Уявлення про «благо» у проповідях Антонія Радивиловського зі збірника «Вінець Христов» (1688). In Н. Яковенко (Ред.), *Шлях у чотири століття: Матеріали міжнародної наукової конференції Ad Fontes - До джерел* (сс. 72-81). Київ: НАУКМА.
- Довга, Л., & Оліщук, Р. (2016). «Добро» і «благо» в українських текстах першої чверті XVII століття: лексика перекладів. *Sententiae*, 35(2), 113-132. <https://doi.org/10.22240/sent35.02.113>
- Йосипенко, С. (2008). *До витоків української модерності. Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті*. Київ: УЦДК.
- Кассен, Б. (2016). *Більше однієї мови*. (С. Жолдак Перекл.). Київ: Дух і Літера.
- Когут, З. (2004). *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ: Критика.
- Лицкевич, О. (Упоряд.). (2002-2003). *Статут Великого князства Литовского (1588)*. Минск. Отримано з <http://starbel.by/statut/statut1588.htm>. Цит. як [Статут 1588].
- Лісовий, В. (1997). *Культура - Ідеологія - Політика*. Київ: Вид. ім. О. Теліги.
- Мозер, М. (2009). Язык Литовских Статутов и вопрос о его «нормализации» (с синопсисом параллельных мест первого раздела Статутов 1529, 1566 и 1588гг.). *Studia Russica*, 23, 177-225.
- Мойсієнко, В. М., & Ніка, О. І. (2013). *«Проста мова» в Україні та Білорусі XVI ст.* Київ: НБУВ.
- Нічик, В. (1997). *Петро Могила в духовній історії України*. Київ: УЦДК.
- Нічик, В. (2001). *Києво Могилянська академія і німецька культура*. Київ: УЦДК.
- Плохій, С. (2005). *Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні* (С. Грачова, Перекл.). Київ: Критика.
- Срезневский, И. (1989). *Словарь древнерусского языка в 3-х тт. Репринтное издание* (Т. 3, Ч. 1). Москва: Книга.

- Старченко, Н. (2010). Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*, 9, 318-360.
- Старченко, Н. (2014). *Чесць, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI-XVII століття)*. Київ: Laugus.
- Старченко, Н. (Упор.). (2020). *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації*. Київ: Інститут історії України НАНУ.
- Статут. (1588). *Статут Великого князства Литовського*. Вільно: типографія Мамоничів.
- Стратій, Я. (2010). Філософія у Києво-Могилянській академії: якою вона була і як досягти її адекватного бачення. *Київська Академія*, 8, 139-150.
- Тофтул, М. (2014). *Сучасний словник з етики*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- Хома, О. (2014). Передмова. In О. Хома (Упор.), *«Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсак, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун* (с. 5-6). Київ: Дух і Літера.
- Чуба, Г. (2013). Учителське Євангеліє 1616 року в контексті «мовної програми» Мелетія Смотрицького. *Київська Академія*, 11, 11-23.
- Яковенко, Н. М. (2002). *Паралельний світ*. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика.
- Яковенко, Н. М. (2012). *Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII - початку XVIII ст.* Київ: Laugus.
- Яременко, М. В. (2014). *Академіки та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст.* Харків: Акта.
- Яременко, М. В. (2019). Коли і хто вперше прочитав у Києво-могилянському колегіумі повний богословський курс? *Київська Академія*, 16, 11-30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
- Dovga, L. (2018). Multiple Types of "The Good" in Hryhorii Skovoroda's Philosophical Discourse: Dobro vs Blaho. In Ch. Hansen (Ed.), *The Linguistics of Vocabulary (Language and Linguistics)* (pp. 1-44). New York: Nova Science Publisher.
- Gilson, E. (2019). *Studies in Medieval Philosophy*. Eugene, OR: Cascade Books.
- Grześkowiak-Krwawicz, A. (2018). *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kiniewicz, J. (2017). Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów a granice aksjologiczne cywilizacji europejskiej - kilka refleksji końcowych. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 291-308). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.291-308>
- Marion, J.-L. (2007). Descartes: état de la question. In J.-L. Marion (Ed.), *Descartes* (pp. 7-22). Paris: Bayard.
- Opański, E. (2017). Prawo i wolność w szlacheckim systemie wartości w drugiej połowie XVI i na początku XVII stulecia. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 242-263). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.242-263>
- Sapała, P. (2017). Relacja między wolnością a prawem w pismach Stanisława Orzechowskiego. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 199-241). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.199-241>
- Starzenko, N. (2019). II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe. Województwa ukraińskie w walce o „swoje prawo” na sejmach i w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII wieku. In D. Kupisz, & W. Uruszczak (Eds.), *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe* (pp. 157-192). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Vanhoozer, K. J. (1998). *Is There a Meaning in this Text? The Bible, the Reader, and the Morality of Literary Knowledge*. Grand Rapids, MI: Zondervan.
- Zakrzewski, A. (2013). *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo - ustrój - społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Campidoglio.

Zwierzykowski, M. (2017). „Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy”. Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696-1762. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 264-288). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.264-288>

Одержано 24.06.2020

REFERENCES

- Bilodid, I. (Ed.). (1976). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 v. (V. 7)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova Dumka.
- Bilodid, I. (Ed.). (1978a). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 v. (Vol. 9)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova Dumka.
- Bilodid, I. (Ed.). (1978b). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 v. (V. 11)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova Dumka.
- Bilous, N. (2011). *Testaments of the inhabitants of Kyiv in the middle 16th and the 1st half of the 17th c.* [In Ukrainian]. Kyiv: Prostir.
- Brogi Bercoff, G. (2014-2015). Choice of Language and Choice of Culture in 17-th Century Ukraine. [In Ukrainian]. *Kyiv Academy*, 12, 33-45.
- Cassin, B. (2016). *Plus d'une langue* (S. Zholdak, Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Chuba, H. (2013). The "Jevanhelije Ucytelnoje" 1616 Translated by Meletij Smotryč'kyj in the Context of Ukrainian Homily Literatur. [In Ukrainian]. *Kyiv Academy*, 11, 11-23.
- Dovga, L., & Olishchuk, R. (2016). "Dobro" and "blaho" in Ukrainian texts of the first quarter of the 17th century: vocabulary translations. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 35(2), 113-132. <https://doi.org/10.22240/sent35.02.113>
- Dovga, L. (2012a). *The value system in the Ukrainian culture of the second half of the XVII century (on the basis of theoretical heritage of Inokentii Gizel)*. [In Ukrainian]. Kyiv, & Lviv: Svichado.
- Dovga, L. (2012b). To the problem of introducing theological texts into the field culturological research. [In Ukrainian]. In A. Konversky (Ed.), *Humanities studies: collection of scientific works* (iss. 12, pp. 54-61). Kyiv: Kyiv university.
- Dovga, L. (2016a). The conceptual apparatus in the discourse of Ukrainian church intellectuals of the 17th century: to formulation of the problem. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 34(1), 132-143. <https://doi.org/10.22240/sent34.01.132>
- Dovga, L. (2016b). The idea of "good" in the sermons of Anthony Radyvylovsky from the collection "Crown of Christ" (1688). [In Ukrainian]. In N. Yakovenko (Ed.), *The Way of Four Centuries: Proceedings of the International Scientific Conference of the Kyiv-Mohyla Academy Ad Fontes - Do dzherel* (pp. 72-81). Kyiv: NaUKMA.
- Dovga, L. (2018). Multiple Types of "The Good" in Hryhorii Skovoroda's Philosophical Discourse: Dobro vs Blaho. In Ch. Hansen (Ed.), *The Linguistics of Vocabulary (Language and Linguistics)* (pp. 1-44). New York: Nova Science Publisher.
- Galyatovskiy, I. (1659). Sermon on the resurrection of Christ. [In Ukrainian]. In I. Galyatovskiy, *Klyuch razumeniya* (pp. 83-92). Kyiv: Kyiv-Pechersk Lavra.
- Gilson, E. (2019). *Studies in Medieval Philosophy*. Eugene, OR: Cascade Books.
- Horsky, V. (1996a). The philosophy in the context of the history of Ukrainian culture. In V. Shynkaruk, & E. Bystrytski (Eds.), *The phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of interpretation* (pp. 192-217). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Philosophy, NASU.
- Horsky, V. (1996b). How is history of Ukrainian philosophy possible in the context of world culture. [In Ukrainian]. In S. Cherepanova (Ed.), *Dialogue of cultures. Ukraine in the global context: Collection of papers* (iss. 2, pp. 44-51). Lviv: Svit.
- Horsky, V. (1999). Kyiv-Mohyla Academy in the history of Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. *NaUKMA Scientific Proceedings*, 9(1), 67-76.
- Grześkowiak-Krwawicz, A. (2018). *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Humenetska, L., & Kernytsky, I. (Eds.). (1978a). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV - XV centuries* (V. 2). [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova Dumka.
- Khoma, O. (2014). Preface. In O. Khoma (Ed.), *Descartes' Meditations in the Mirror of Modern Interpretations: Jean-Marie Baysad, Jean-Luc Marion, Kim Sang On-Van-Kung* (pp. 5-6). Kyiv: Duh i Litera.
- Kiniewicz, J. (2017). Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów a granice aksjologiczne cywilizacji europejskiej - kilka refleksji końcowych. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 291-308). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.291-308>
- Kohut, Z. (2004). *Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka.
- Lisovy, V. (1997). *Culture, ideology, politics. Collection of essays*. [In Ukrainian]. Kyiv: O. Teliha Publishing house.
- Lizkevitch, O. (2002-2003). *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania of 1588*. [In Bilorussian]. Minsk. Retrieved from <http://starbel.by/statut/statut1588.htm>
- Marion, J.-L. (2007). Descartes: état de la question. In J.-L. Marion (Ed.), *Descartes* (pp. 7-22). Paris: Bayard.
- Moser, M. (2009). The language of the Lithuanian Statutes and the question of its "normalization" (a synopsis of parallel places of the first section of the Statutes of 1529, 1566 and 1588). [In Ukrainian]. *Studia Russica*, 23, 177-225.
- Moysiyenko, V., & Nika, O. (2013). "Simple language" ("prosta mova") in Ukraine and Belarus. [In Ukrainian]. Kyiv: NLUV.
- Nitchyk, V. (1997). *Petro Mohyla in the spiritual history of Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCDK.
- Nitchyk, V. (2001). *Kyiv-Mohyla Academy and the German culture*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCDK.
- Opaliński, E. (2017). Prawo i wolność w szlacheckim systemie wartości w drugiej połowie XVI i na początku XVII stulecia. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 242-263). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.242-263>
- Plokhyy, S. (2005). *The Cossaks and Religion in Early Modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka.
- Sapała, P. (2017). Relacja między wolnością a prawem w pismach Stanisława Orzechowskiego. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 199-241). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.199-241>
- Srezniewskyi, I. (1989). *Dictionary of the ancient Russian language. Reprint edition* (V. 3, Part. 1). [In Russian]. Moscow: Kniga.
- Starchenko, N. (2010). *Value Systems of the Volhynian Gentry in Court Rhetorics in the late XVI C. (Based on the Baltazar Gniwosh Murder Case)*. [In Ukrainian]. *SOCIUM. Almanac of Social History*, 9, 318-360.
- Starchenko, N. (2014). *Honour, Blood and Rhetoric: the Conflict in Volyn' Noble Environment (Second Half of 16 - Early 17 Centuries)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Laurus.
- Starchenko, N. (Ed.). (2020). *Strategies and Rituals of Conflict: the Szlachta Society in Volhynia at the turn of the 16 th - 17 th century. Source Texts and Interpretations*. [In Ukrainian] Kyiv: Institute of History of Ukraine NASU.
- Starzenko, N. (2019). II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe. Województwa ukrainne w walce o „swoje prawo” na przykładzie w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII wieku. In D. Kupisz, & W. Uruszczak (Eds.), *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe* (pp. 157-192). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. (1588). [In Old Ukrainian]. Vilnius: Mamonich.
- Stratii, I. (2010). Philosophy in Kyiv-Mohyla Academy: What was it and How to achieve a correct view of it? [In Ukrainian]. *Kyiv Academy*, 8, 139-150.
- Toftul, M. (2014). *Modern dictionary of ethics*. Zhytomyr: Ivan Franko Zhytomyr State University.

- Vanhoozer, K. J. (1998). *Is There a Meaning in this Text? The Bible, the Reader, and the Morality of Literary Knowledge*. Grand Rapids, MI: Zondervan.
- Vdovina, G. (2009). *The language of the non-obvious. The doctrine of signs in the scholastic of the XVII century*. [In Russian]. Moscow: Saint Thomas Institute of Philosophy, Theology and History Press.
- Yakovenko, N. (2002). *A Parallel World: Studies in the History of Imaginings and Ideas in Ukraine of the 16th to 17th Centuries*. Kyiv: Krytyka.
- Yakovenko, N. (2012). *Mirrors of Identity. Studies in the History of Concepts and Ideas in Ukraine (16th through the Early 18th Century)*. Kyiv: Laurus.
- Yaremenko, M. (2014). "Academicians" and the Academy. *The social history of learning and education in XVIII century Ukraine*. Kharkiv: Akta.
- Yaremenko, M. (2019). When and Who Lectured the Complete Theological Course at the Kyiv-Mohyla Collegium for the First Time? *Kyivska Akademiia*, 16, 11-30. <https://doi.org/10.18523/1995-025x.2019.16.11-30>
- Yosypenko, S. (2008). *Towards the origin of Ukrainian modernity. The Ukrainian early modern spiritual culture in the European context*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCDK.
- Zakrzewski, A. (2013). *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo - ustrój - społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Campidoglio.
- Zwierzkowski, M. (2017). „Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy”. Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696-1762. In A. Grześkowiak-Krwawicz, & J. Axer (Eds.), *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne* (pp. 264-288). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323527893.pp.264-288>

Received 24.06.2020

Larysa Dovga

The concepts “spravedlyvist” and “pravda” in Ukrainian legal texts of the second half of the 16th–the first half of the 17th century)

The paper studies the vocabulary the Ukrainian intellectuals of the second half of the 16th–the early 17th century used to signify a number of moral, ethical, and legal concepts. The first part of the article examines legal documents, including the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (1588) and several court documents.

The author comes to the following conclusions: (1) the lexeme “justice” is consistently used in legal documents written in Old Ukrainian (Old Belarusian) to denote practices related to litigation and acquires clear features of a legal concept which corresponds to the Latin *iustitio*; (2) the study of the aforementioned texts shows that the semantic field of the lexeme “justice” does not include any reference to moral and ethical norms and principles which is customary in modern language. Instead, semantic fields of both old and modern concepts of “justice” intersect in the fact that now, like in the early modern times, it means impartial attitude towards someone and a set of actions that comply with legal norms; (3) the lexemes “fairly/justly”, “truly”, and “true” have rather vague semantic fields that often overlap, while the adverbs “fairly/justly” and “truly” often function as synonyms; (4) the use of lexemes “fairly/justly”, “truly”, and “true” is neither consistent nor structured. They belong to the sphere of everyday speech and cannot claim to belong to the conceptual apparatus; (5) the lexemes “truth”, “righteousness”, and “verity” are almost never used in the legal domain of that time.

Although the field of jurisprudence included the concepts that were very important for the communicational sphere in early modern Ukrainian society, it could not cover all its needs.

Лариса Довга

Поняття «справедливість» і «правда» в українських текстах правового характеру (друга половина XVI – перша половина XVII століття)

Статтю присвячено дослідженню лексики, якою користувалися українські інтелектуали другої половини XVI-XVII ст. на позначення понять морально-етичного і правового характеру. У першій частині цього дослідження розглянуто правничі тексти, зокрема Статут Великого Князівства Литовського (1588 р.) і судові документи.

Автор доходить таких попередніх висновків: (1) лексема «справедливість» уживається в написаних староукраїнською (старобілоруською) мовою юридичних документах послідовно на позначення практик, пов'язаних із судовим процесом; вона набирає виразних ознак правового поняття як така, що є відповідником латинського *iustitio*; (2) у розглянутих текстах у смислових полях лексеми «справедливість» відсутнє звичне для сучасної мови відсилання до морально-етичних норм і принципів, натомість смислові поля давньої й сучасної «справедливостей» перетинаються в тому, що нині, як і в ранньомодерний час, нею позначали неупереджене ставлення до когось і дії, які відповідають правовим нормам; (3) у розглянутих джерелах лексеми «справедливо», «правдиво», «правдивий» мають доволі розмиті смислові поля, які часто перетинаються між собою, а прислівники «справедливо» і «правдиво» часто виступають як синоніми; (4) уживання лексем «справедливо», «правдиво», «правдивий» не є ані послідовним, ані структурованим, вони належать до сфери побутового мовлення і не можуть претендувати на належність до поняттєвого апарату; (5) лексеми «правда», «праведність», «істина» в тогочасному юридичному полі практично не вживаються.

Larysa Dovga, Doctor of sciences in philosophy, professor of the National University of Kyiv-Mohyla Academy.

Лариса Довга, доктор філософських наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

e-mail: larysa.dovga@gmail.com
